

Український науковий інститут
Гарвардського університету

Інститут Критики

Інститут історичних досліджень
Львівського національного університету
імені Івана Франка

Yaroslav Hrytsak

A Prophet in His Country

Franko and the Community
(1856–1886)

Kyiv
Krytyka 2006

Ярослав Грицак

Пророк у своїй вітчизні

Франко та його спільнота
(1856–1886)

Критика
Київ 2006

Історик Ярослав Грицак розглядає особистість Івана Франка в контексті тогочасного суспільства й на тлі малих спільнот, із якими той узаємодіяв, і пише «біографію за характером і мікроісторію за жанром». Аналізуючи все розмаїття Франкових модерних ідентичностей, дослідник відкидає «одну з найбільших спокус в історіописанні» – телеологію, намагання звести різні можливості розвитку історичних подій до того єдиного варіанту, що вже зреалізувався, і вважає, що в обмеженні ролі Франка винятково до функції національного провідника, що ставив собі мету перетворити руське селянське суспільство на українську модерну націю, стільки ж правди, скільки було її в радянському франкознавстві, яке силкувалося подати «Каменяра» винятково як «революціонера-демократа».

Видання підготовано та здійснено
у співпраці з Інститутом Критики
та Українським науковим інститутом
Гарвардського університету
та за фінансової підтримки
Програми академічних обмінів
імені Фулбрайта,
а також за сприяння
ТОВ «Простір Капітал»
і пана Валентина Обштиря

Усі права застережено.
Відтворювати будь-яку частину цього видання у будь-якій формі
та в будь-який спосіб без письмової згоди правовласників
заборонено

*Моїм батькам
Марії та Йосифу*

Зміст

Вступ. Мікроісторія макролюдини	9
---------------------------------------	---

Частина перша

Франко та його часи

Розділ 1. Пограниччя під тиском змін	25
Розділ 2. Загадки Франкового народження.....	43
Розділ 3. Раннє дитинство	61
Розділ 4. Шкільні роки	79
Розділ 5. Між малою і великою батьківщинами	103
Розділ 6. Чи мали селяни батьківщину?.....	127
Розділ 7. Великий перелом.....	145
Розділ 8. Відомий деморалізатор Русі.....	175
Розділ 9. «Журнала, журнала лиш нам ще потрібно!»	199

Частина друга

Франко та його суспільство

Розділ 10. Франко та його світогляд.....	219
Розділ 11. Франко та його селяни	243
Розділ 12. Франко та його Борислав.....	275
Розділ 13. Франко та його жінки.....	303
Розділ 14. Франко та його євреї.....	335
Розділ 15. Франко та його читачі	365

Розділ 16. Як Франко став генієм.....	385
Розділ 17. Пророк у своїй вітчизні.....	407
Висновки	433
Примітки	441
Додатки	543
Таблиці	545
Список літератури і джерел	557
Список ілюстрацій.....	602
Список скорочень.....	604
Показчик імен.....	605
Показчик географічних назв	623
Показчик продовжуваних видань, альманахів, установ та організацій.....	623

Мікроісторія макролюдини

«Коломийки зъ образками»
Зеркало, 1890, 15 (27) жовтня, №20, с. 4

Це ще одна книжка про націоналізм. Від попередніх вона відрізняється своїм характером і жанром. За характером вона є біографією, за жанром – мікроісторією. Союз між біографією та мікроісторією не є аж таким незвичним. Навпаки: мікроісторія як жанр саме з біографій і виникла. Але з біографій особливого роду: простих малоосвічених людей (селян, мельників, проституток, монахів та ін.), про яких ніхто ніколи б не дізнався, якби їхні життєві історії не віднайшли в архівах пізніші дослідники. Головний герой цієї книжки Іван Франко належав до іншого калібру. Його літературна, наукова та публіцистична спадщина складається приблизно з чотирьох тисяч творів. Декілька з них уведено в навчальну програму і в канон української літератури. Про нього неможливо було не знати. Він був відомим за життя й уславленим після смерті. Такі, як Франко, заслуговують на великі історії, подібні до біографій, написаних про інших великих авторів – Шекспіра, Вольтера, Достоєвського та інших.

Однак до його життя можна застосовувати той самий масштаб дослідження, що до простолюду. Заради порівняння звернімося до героя одного з найпопулярніших мікроісторій – французького селянина XVI ст. Мартина Ґера, чи пак людини, яка видавала себе за нього¹. Справжній Ґер пішов на війну, а за кілька років у його сім'ю замість нього затесався його випадковий знайомий. Найдивніше у цій історії було те, що батьки, родичі й навіть жінка не побачили обману – і хтозна, як довго це могло тривати, якби з війни не повернувся справжній Мартин Ґер.

Одна з інтриг Франкового життя схожа на історію з Мартином Ґером. Франко був, може, першим українським письменником, читаючи якого, дістаєш враження, що його герої – твої сучасники: вони розмовляють тією

самою мовою, обговорюють ті самі теми, реагують у той самий спосіб, у якій це робили б сучасні українці чи, якщо перекласти його іншою мовою – сучасні нам поляки, росіяни, французи чи німці. Але світ Франкових героїв має не аж так багато спільного із сучасним йому світом. Про це не раз писали тогочасні критики. «Перше, що вражає кожного читача його оповідань, се тая яскрава неправда: ми надіємося бачити дійсний світ, а бачимо Франківський, ми надіємося бачити людей реальних, а бачимо чисто Франківських», – писав один із них. У Франкових творах, писав інший, «багато дечого є занадто фантастичне, з обставинами галицького життя незгідне, або й взагалі неймовірне» (див. розділ «Франко та його читачі»).

Однак сучасники-читачі повірили Франкові, подібно як вірили несправжньому Мартинові Геру його нові родичі. Мало того: якщо для Герових сучасників ця віра мала локальне значення, Франкові сучасники бачили у його письменницькій біографії модель для творення власної ідентичності. Щоб зрозуміти причини такого самонавіювання, треба пізнати ментальні структури та систему цінностей тогочасного суспільства. Всього того зазвичай не побачиш в історичних працях, де полотно минулого написано широкими мазками.

Тому ця книжка розглядає Франкове життя на тлі дуже малих спільнот: його сім'ї, рідного села, товаришів у навчанні, редакцій газет і журналів, у яких він працював, нелегальних гуртків, серед яких він вів свою пропаганду, тощо. Інакше кажучи, вона пробує показати співвідношення між особистим і суспільним у творенні модерних ідентичностей. Франко народився в регіоні, який на межі ХІХ–ХХ століть відіграв особливу роль у націотворенні. Його рідна Галичина – прикордонна австрійська провінція, за яку впродовж Франкового життя (1856–1916) точилося гостре протиборство між Габсбургами та Романовими – була також об'єктом особливих сподівань українського, польського, єврейського та російського націоналізмів. Жодні зірки на небі не могли вказати на підсумок їхніх змагань. Усе було неясним і великою мірою залежало від випадковостей – як і личить націотворенню на пограниччі. Однак від розв'язки цього змагання в останню третину ХІХ ст. залежало, як виглядатиме геополітичний порядок у Центральній та Східній Європі у ХХ ст.

Для кожного, хто цікавиться формуванням ідентичностей у пограниччі, біографія – ідеальний об'єкт дослідження. Франко був незаперечним лідером серед тих, хто впливав на утвердження модерної української ідентичності, яка розвивалася мірою того, як тогочасне малописьменне аграрне

суспільство трансформувалося у письменне і змодернізоване. Різниця між цими двома суспільствами, як твердив один із найбільших теоретиків досліджування націоналізму Ернест Гелнер, є абсолютно центральною для розуміння сучасного світу². На Гелнерову думку, поява націоналізму і модерних націй тісно пов'язані з індустріальним світом – або, як не без іронії переказав суть його теорії Бенедикт Андерсон, «індустріалізм був машиною, що потребувала мастила націоналізму, щоби функціонувати»³.

Історія австрійської Галичини часів Франка водночас підтверджує і підважує тезу про зв'язок націоналізму з модерністю. Підтверджує, бо до середини ХІХ ст. – моменту народження Франка і початку масштабних модернізаційних змін – кількість людей, які думали про себе як про українців, обраховувалися кількома сотнями, якщо не десятками людей. На час його смерті число їх зросло настільки, що прийнято було вже говорити про «українське завоювання Галичини». Проте успіх українського націотворення підважує Гелнерову формулу, бо в цьому регіоні, слабо зачепленому індустріалізацією, його, за означенням, або не мало би бути, або він мав бути дуже слабким. Однак він був, і був досить сильним⁴. Оскільки Франкова біографія припадає на час цих змін, вивчення його біографії дозволяє сягнути до самого осердя суперечок про обставини появи та розвитку модерних націй.

Оповідь доведено рівно до половини Франкового життя. Таке обмеження вмотивоване кількома міркуваннями. Перше є радше технічним: мікроісторія є досить копітким жанром дослідження, що забирає багато часу і сторінок. Написання цілої біографії Франка у цьому жанрі відклало би публікацію цієї книжки ще на декілька років, а саму книжку перетворило би на «гросбух», що відстрашував би своїм виглядом читачів. Ані той, ані той варіант не видавався авторові привабливим, і щоб уникнути обидвох, довелося накласти певні обмеження.

Друга причина має науковий характер. Однією з найбільших спокус в історіописанні є телеологія, тобто зведення різних варіантів розвитку подій у минулому до того єдиного, що вже зреалізувався. У цьому випадку це означало би писання біографії Франка винятково як національного провідника, що мав намір перетворити селянське суспільство на українську модерну націю. Він справді був таким в останні десятиліття свого життя, але щонайменше до кінця другого десятка не мав наміру писати «для селян і про селян» і не був певним щодо свого українства. Та й навіть після того, як пережив національне навернення, дотримувався принципу «не проклинати та не опльовувати ніяких інших “ізмів”» ради націоналізму

(див. розділ «Журнала, журнала лиш нам ще потрібно!») Тому в писанні про Франка винятково як про українського націоналіста стільки ж правди, скільки було її в радянському франкознавстві, яке силкувалося подати його винятково як «революціонера-демократа». Молодий Франко потрапив бути і соціалістом, і феміністом, й атеїстом, проповідником вільної любові (див. розділи «Відомий деморалізатор Русі», «Франко та його ідеологія», «Франко та його Борислав», «Франко та його жінки»), а своє формулювання українськості він творив, рефлектуючи над єврейським питанням (див. розділ «Франко та його євреї»). Франкова творчість відносно легко і природньо проектувалася на інші «ізми»: завдяки ній можна бути водночас й українцем, й соціалістом, феміністом й атеїстом, а навіть змодернізованим євреєм. Тому Франка не можна зрозуміти, якщо звести всю його біографію лише до того, ким він був в останні роки. Ця біографія бере цілком протилежний поворот: де тільки можливо, вона написана так, ніби Франка на його тридцятому році раптом не стало, і що з ним сталося далі, ми не знаємо.

Нарешті, третя причина: привабливість Франкового українства ґрунтувалася не лише на його творчості, але й на певних фактах його біографії. Зокрема, важливу роль відіграв його статус молодого поета. А це своєю чергою усправедливує обмеження нашої розповіді до молодих років.

Постає, однак, питання: доки триває молодість поета? Адже молодість є поняттям не лише біологічним, але й соціальним, а тому зазнає змін разом із суспільною трансформацією. Від часів Христа до часів Наполеона середня тривалість життя становила 25 років, а за наступне століття зросла до 45⁵. У ХІХ столітті читач зовсім не здивувався би, вичитавши в романі щось там про «стару 45-річну жінку»: за тих часів жили коротше, а старість наставала раніше. 28-річного Франка вважали вже «старим кавалером»; із наближенням 50-річчя покоління двадцятилітніх дивилося на нього як на людину у похилому віці. Дослідники поетичної творчості вважають, що молодість поета у ХІХ ст. кінчалася з досягненням життєвої стабілізації⁶ – коли рівень його життя дозволяє йому нарешті осісти, завести сім'ю, житло тощо. Під цим оглядом цілком виправданим буде завершити розповідь про молодого Франка його одруженням у 1886 р.⁷

Книжка є науковою монографією, але написана так, щоб її могли читати не лише науковці. Заради того автор де тільки міг уникав академічного жаргону, а весь науковий апарат у вигляді приміток, покажчиків і таблиць помістив у прикінцеву частину книжки. Там також захована детальніша аргументація певних тез та специфічні сюжети «не для широкого вжитку».

Нефахівцям не обов'язково зазирати у цю частину – хіба що їх зацікавлять деталі дослідницької кухні.

Коротко про терміни. Впродовж усієї книжки вони вживаються у строго нейтральному значенні, безвідносно – наскільки це можливо – до ідеологічного обрамлення, яке набуває те чи інше поняття у публічних дискусіях. Почнімо з націоналізму – одного з найобтяженіших ідеологічно термінів. У цій книжці його вживано нарівні з іншими «ізмами»: соціалізмом, лібералізмом, консерватизмом, фемінізмом – тобто як один із різновидів ідеологій і модерних політичних рухів. Кожен «ізм» має схильність перетворюватися на «азм». Але нас цікавить тут не стільки еволюція цього руху, як його сутність. Під націоналізмом у цій книжці слідом за Гелнером я розумію ідеологію та політичний рух, головним організаційним принципом якого є вимога тотожності етнічних і політичних кордонів⁸. Ця дефініція зводить воєдино всі наявні типи націоналізму – ліберальний, інтегральний, державний, недержавних народів тощо – залишаючи публіцистиці окреслення на зразок «прогресивний», «демократичний», «войовничий», «кривавий» тощо.

Іншою концепцією є «традиційне суспільство». Кажучи загально, «традиція» покриває всю культурну спадщину, що її одне покоління передає іншому. Її існування є кінцевою умовою функціонування кожного суспільства. А тому кожне суспільство до певної міри є традиційним. У цій книжці «традиційним суспільством» називається лише той тип суспільства, де традиція передається від старшого до молодшого покоління безпосередньо (через прямий особистісний контакт) й усно⁹. Таке означення запобігає трафаретним спрощенням, дозволяючи уникати, скажімо, часто поширеного ототожнювання традиційного суспільства з певною верствою (скажімо, з селянством) або з певними конкретними матеріальними чи духовними виявами традиційної культури (одягом, піснями тощо). Відповідно до пропонованого означення, традиційним може бути не лише неграмотний селянин, але й вивчений ремісник, шляхтич та одружений священник східнохристиянської церкви, як довго він дістає фахові знання не через школу, гімназію чи університет, а через навчання від свого батька чи досвідченого майстра за принципом «роби, як я»¹⁰. Згідно з тією самою логікою, традиції можуть з'являтися і зникати, трансформуватися відповідно до нових змін – але заким зміниться сам спосіб їх передачі, світ залишається традиційним.

У протиставленні «традиційний/модерний» головну проблему становить, однак, не перший, а другий компонент. Термін «модерний» є дуже амбівалентним. Він має як часовий (модерний як щось, що відбулося

недавно), так й ідеологічний вимір (модерний як вищий, досконаліший спосіб організації суспільного життя)¹¹. Найчастіше обидва виміри поєднують між собою – так роблять, скажімо, прихильники модернізаційних теорій. Вони зводять модерність до переліку конкретних критеріїв, як-от рівень урбанізації та індустріялізації суспільства, освічености, суспільної та географічної мобільности, високої політичної структурованости тощо. Проблеми виникають при застосуванні цього категоріяльного апарату до конкретних історичних досліджень. По-перше, у минулому завжди знаходяться періоди, які відповідно до того чи іншого критеріїв були «модернішими» за пізніші (див. розділ «Загадки Франкового народження»). По-друге, є поважні підстави не вважати ці критерії за універсальні. Вони відображають конкретні реальні обставини окремих країн – умовно кажучи, «білих, англо-саксонських і протестантських», – де модернізація принесла найвідчутніші і швидші результати. Не зрозуміло, як застосовувати ці критерії поза «історичною батьківщиною» їх виникнення, для суспільств з іншим культурним і політичним середовищем¹².

Виходом із глухого кута є перенесення наголосу з об'єктивних критеріїв на суб'єктивне сприйняття самого факту змін. Якщо часове значення терміну «модерний» значно старше від модерного світу (його появу датують щонайменше VI ст. н.е.), то позитивно-оцінкове є порівняно недавнім. Від самих початків його появи це слово вживали переважно у пейоративному сенсі, на позначення чогось усвідомлювано гіршого, не такого досконалого порівняно зі «старими добрими часами». Докорінно змінили таке його значення наукова й індустріальні революції XVI–XVIII ст. Тоді стало зрозуміло, що коли поезія Гомера та Вергілія залишається неперевершеною, модерні відкриття Коперніка і Ньютона перевершують знання Архімеда і Птолемея¹³. Тому модерне суспільство у найширшому значенні можна означити не просто як суспільство, яке переживає швидкі зміни – але як суспільство, що свідоме цих змін¹⁴ і, найголовніше, оцінює їх позитивно.

Таке розуміння дозволяє пояснити, чому можлива поява порівняно сильних модерних політичних й інтелектуальних рухів у традиційних суспільствах, що опинилися під тиском трансформації. Сила цих рухів відображала прагнення до змін, які, на думку їхніх лідерів і послідовників, мали принести поліпшення життєвих умов. Чим відсталішим було суспільство, тим голосніше лунали їхні бойові кличі, тим вище здіймали вони свій прапор. Рівно ж запропоноване розв'язання допомагає зрозуміти модернізаційні процеси як суму більш-менш автономних складників, не конче взаємопов'язаних. Зокрема, у цій книжці послідовно проводиться

різниця між «модернізацією» та «модерністю»: модерність означає нові культурні й інтелектуальні течії, модернізація – соціальний та економічний розвиток. Відповідно до цього розрізнення Галичина у цій книжці постає як історичний регіон, де було багато модерности, але мало модернізації. За аналогією можемо сказати, що на другій крайній точці тих земель, які тепер прийнято називати українськими, у промисловому Донбасі кінця XIX – початку XX ст., було багато модернізації, але мало модерности¹⁵.

Можна зробити крок далі й представити опозицію не обов'язково як антиномію (або – або), а як певний симбіоз (і – і) чи навіть синтез. Модерний світ найкраще уявити собі як палімпсест, де під поверхнею модерних явищ виразно проступають традиційні структури. Ця книжка пропонує перспективу, яка у суспільних та гуманітарних науках є не надто модною, а проте виправданою у випадку багатьох країв Центральної та Східної Європи – а саме визнання того, що поряд із модерними політичними структурами, соціально-економічними перетвореннями та новими культурними практиками у творенні сучасних ідентичностей дуже важливу роль і далі відіграють старі («традиційні») релігійні та культурні різниці. Ба більше: існує певна «стежка залежність» (path-dependency) між старими і новими структурами у тому розумінні, що перші обмежують число можливих сценаріїв розвитку других або роблять одні з них імовірнішими за інші. Коли заходить мова про націоналізм і національні ідентичності, то, правдоподібно, історично вони вилонилися саме з християнської традиції¹⁶. Залишається, однак, питанням, чи з однаковою силою проступали вони у західно- і східнохристиянському світі? Матеріал цієї книжки схиляє її автора думати, що радше ні. Ця теза поки що залишається робочою гіпотезою, не підкріпленою достатньою аргументацією, але вона допомагає зрозуміти важливі сюжети Франкової біографії.

Ідентифікація з тією чи іншою групою означає встановлення меж, за якими приписувані цій групі ідентичності втрачають свої властивості. Майже завжди ці межі є уяв(ле)ними – не у тому сенсі, що вони реально не існують, а в тому, що єдиний реальний спосіб їхнього існування є уявлення. Відповідно, вони не є заданими раз назавжди та наперед, а конструйованими, змінюваними й залежними від обставин¹⁷. Бути українцем у XIX ст. не обов'язково означало набір тих самих значень, що у XX ст. І, навпаки, сучасні прихильники політичного русинства мають мало спільного з галицькими русинами Франкових часів. Та вже зовсім ніякої заданости не було у перетворенні галицьких русинів на українців. Саме тому в цій книжці послідовно вживано різні терміни на позначення трьох різних

груп: русинів, українофілів та українців. Коротко зв'язок між ними всіма можна пояснити так: українці – це ті, ким мали стати русини відповідно до намірів українофілів. Аналогічно розрізнявано – знову ж таки, де тільки це можливо – іудеїв і євреїв, мазурів і поляків. В обидвох випадках, іудеї мали стати євреями, а мазури – поляками згідно з намірами відповідно єврейських і польських націоналістів.

Ідентичності частіше аніж ні означають проектування уявленої групи на певний історичний простір. Здебільшого кордони, на які опиралася уява, не були визначені наперед, а були об'єктом змагання між різними національними та імперськими проєктами. Відповідно, більшість назв регіонів і національних батьківщин, що вжиті в цій книжці – Русь, Польща, Україна, Галичина, – не були нейтральними географічними поняттями, і їх не можна встановити а priori. Вони є результат ситуативної співдії різних акторів, і лише через цю співдію їх можна визначити. Такий підхід набуває поширення у найновіших дослідженнях історії національних рухів у Центральній та Східній Європі¹⁸. Автор цих рядків теж поділяє цей підхід і старається застосувати його, однак, із декількома суттєвими застереженнями. Дослідників націоналізму часто і справедливо звинувачують¹⁹ у вузькій дослідницькій перспективі: вони забувають розглядати національні ідентичності у ширшому спектрі всіх можливих форм групової ідентифікації – фахових, гендерних, ідеологічних, релігійних тощо. Біографія Франка є переконливим прикладом неправомірності такого звуження. В історичному театрі Центральної та Східної Європи націоналізм не був одинокою драмою. Франкова ідентичність була результатом насамперед співдії різних модерних політичних ідеологій, серед яких націоналізм був важливою, але не єдиною. Тому перше доповнення полягає у вимозі максимально можливого розширення кола акторів.

Друге доповнення полягає в тому, що сама драма розгорталася великою мірою на старій сцені й зі старими декораціями. Тому множину чинників, що могли вплинути на його вибір, не можна обмежувати лише модерними акторами – імперськими чиновниками, соціялістами, лібералами, консерваторами, націоналістами тощо. Щонайменше до Першої світової війни декорації й акторів постачало традиційне суспільство. Важливо бачити, як залучення традиційних акторів (у першу чергу – селян та іудеїв) у світ модерної політики впливало на зміну самого поля та правил гри.

Інше, третє доповнення і застереження стосується самого способу досліджування цієї драми. Найчастіше, а особливо після т.зв. «лінгвістичного повороту» в історичних науках, вона зводиться до аналізу самого сценарію – чи, інакше кажучи, дискурсивного аналізу. Вартості цього аналізу годі

заперечити. Проблематичним видаються однак такі дослідження, які ним починаються і ним закінчуються. Хоч би які вони були цікаві, вони створюють враження дверей, що обертаються навколо осі – кожен, хто вступив у них, виходить точно у тій самій точці²⁰. Сценарій не вичерпує драми. Важливою є сама гра акторів, їхня взаємодія з глядачами. Франко якраз був одним із тих авторів, що своїми текстами активно творять нові дискурси. Проте аналіз суспільної рецепції його творів показує, що навіть найпровокативніші й найдискутованіші тексти мали вузьку сферу впливу. Тому з'ясування причин Франкової популярності – а разом її границь – потребує конче раз по раз покидати дискурсивні поля й аналізувати структури життя людей, котрі не забирали голос у цих дискусіях через неписьменність або байдужість.

У кожному разі, писання біографії вимагає враховувати різні контексти, а тому передбачає інтердисциплінарність. Ця книжка написана на перетині історії, літературознавства, соціології та етнографії. З усіх цих дисциплін автор цих рядків може ствердити свою фаховість лише в історії. У решті він був і залишається дилетантом. Досвідчений читач може легко відчитати суму тих методик і методологій, фахово чи по-дилетантськи застосованих у цій книжці. Тут вважаю за потрібне зупинитися лише на одній, яка найбільше вплинула на загальний дизайн дослідження: на теорії полів відомого французького соціолога П'єра Бурдьє. Бурдьє вводить поняття поля гри (jeu), правила якої не цілком ясні й скодифіковані. Головне у цій грі – це ставки (enjeux), які здебільшого виникають під час змагання між гравцями. Гравці сходяться в тому, що у цю гру варто грати, й інвестують у неї свої зусилля. Існують також козирні карти (економічний, соціальний, культурний, символічний капітал), вартість й ієрархія яких може мінятися у процесі самої гри. В емпіричному дослідженні треба визначити, що є полем гри, де пролягають його межі і які типи капіталу в ньому задіяно. Найтяжче визначити межі самого поля, оскільки вони самі є об'єктом і ставкою гри. Учасники гри – економічні фірми, дизайнери моди, письменники – постійно стараються відрізнити себе від свого найближчого супротивника і встановити свою власну монополію над певною ділянкою поля²¹.

Бурдьє пропонує метафору й образи картярської гри (ставки, козирні карти). У випадку масових політичних рухів доречнішим видається порівняння з грою, де більше і гравців, і вболівальників, численні натовпи яких хоч і не грають, але перебіг подій на полі вважають життєво важливим для себе. Такою грою є футбол. Розвиваючи цю метафору, головну інтригу книжки можна зобразити так: у зв'язку з занепадом старого

режиму в ХІХ ст. на європейському континенті між різними етнічними, релігійними, соціальними та ін. групами починається великий турнір за право ввійти у ХХ ст. Кількість учасників значно перевищує кількість призів. Збігом обставин сталося так, що Галичина часів Франка стає полем, де відбувається один із півфінальних матчів. Щоб виграти, один з аутсайдерів – українофільська інтелігенція – пробує опанувати нові правила і техніку гри, зібрати соціальний і символічний капітал, перетворити пасивних досі жителів своєї провінції на масову групу підтримки тощо. Всі ці заходи можуть виявитися марними, якщо команда не матиме доброго форварда, який забиватиме голи. Ця історія є розповіддю про те, як Франко став таким форвардом – завдяки обставинам, які потребують окремого вяснення і які неможливо зрозуміти, не збагнувши самої логіки гри.

Наприкінці стисло опишемо стан іншого поля, в якому намагається позиціонувати себе ця книжка. Ним є франкознавство. Вивчення життя і творчості Івана Франка має довгу історію й усталені традиції. Перші праці про Франка з'явилися ще за його життя²². Багатство Франкової спадщини у поєднанні з відносно доброю збереженістю архівів і довготривалістю дослідницьких традицій²³ створили унікальне становище, яким можуть похвалитися біографи не кожної видатної особистості: на сучасному етапі досліджень життя Франка можна розписати за окремими днями. Парадоксом є те, що незважаючи на такі детальні знання, досі не існує хоч трохи задовільної академічної біографії Франка. Почасти це можна пояснити політичними обставинами: навіть і за життя, а ще більше після смерті Франко став об'єктом боротьби декількох політичних течій, кожна з яких силкувалася встановити своє монопольне право на нього як на свого ідейного попередника. Тому життя і діяльність Франка часто описували у згоді з ідеологічними схемами, які передбачали свідоме замовчування чи викривлення окремих фактів. Найбільше відзначилася тут радянська наука, яка, за влучним висловом Євгена Сверстюка, писала біографії ніби з обов'язку показати «придатність до державної служби» своїх героїв²⁴.

Ця тенденція залишається живою і після падіння комунізму, коли формально франкознавство звільнилося від політичного тиску і дослідницьку свободу в принципі нічим не обмежено. Іншою перешкодою є загальна настанова, коли гонитва за новими фактами заступає потребу робити широкі висновки. Це було таким помітним явищем, що на нього звернула увагу суспільність і почала – здебільшого у міжвоєнних галицьких газетах – кампанію проти «причинкових» дослідів і «причинкових» істориків, що пишуть «до», а не «про»²⁵.

У загальній ієрархії наукових цінностей я ставлю відкриття нових способів осмислення вже відомих фактів вище над збиранням нових фактів. Серед праць, у яких дотримано такий підхід, ця книжка не є першою і, зрозуміло, не буде останньою. Від часу падіння комунізму вийшло декілька першокласних досліджень, що відкривають простір для нових інтерпретацій Франкового життя і творчості²⁶. Деякі з них з'явилися поза франкознавством – однак без урахування результатів і висновків цих досліджень годі уявити собі будь-яку серйозну біографію Івана Франка²⁷. Після їх оприлюднення писати про Франка стало якщо не легше, то принаймні набагато цікавіше, аніж, скажімо, на початку 1990-х років.

Ця біографія Франка є також підсумком моїх власних майже двадцятирічних досліджень. 1990 року я видав невелику книжечку як спробу нової біографії Франка²⁸. За шістнадцять років, що відтоді минули, наші знання про Франка істотно розширилися. Проте це тільки дає змогу чіткіше усвідомити, як багато ми ще не знаємо і не розуміємо. Тому авторським кредом і далі залишається латинське прислів'я, яким я закінчив вступ до тієї, давнішої праці: «Зробив, що зміг; хто зможе, хай зробить краще».

Подяки

Ця книжка писалася довго. Між нею та мною встановилося щось на зразок змагання, хто кого скорше кінчить: я – її чи вона – мене. Врешті-решт, ми досягли компромісу: замість усієї біографії Франка читач одержить лише половину, історію його молодих літ. Але навіть такого половинчатого результату не вдалося би досягнути без допомоги багатьох людей та інституцій. Усім їм за це хочу подякувати.

Найперша подяка належить тим програмам та організаціям, що на різних стадіях забезпечили фінансово працю над цим проєктом: Програмі Фулбрайта (США) та Лізи Майтнер (Австрія), Фондові Катедр Українознавства та Гарвардському Інституту Українознавства.

Саму ідею та головні ідеї книжки мені допомогли сформулювати розмови та консультації з Мартою Богачевською-Хомяк, Любомиром Гайдою, Григорієм Грабовичем, Тамарою Гундоровою, Ярославом Дашкевичем, Володимиром Дібровою, Ярославом Ісаєвичем, Андреасом Капелером, Майклом Кенеді, Алфредом Рибером, Романом Шпорлюком.

Геролд Біндер, Ернест Гйдел, Михайло Гнатюк, Оля Гнатюк, Роман Головин, Роман Горак, Богдан Гудь, Андрій Заярнюк, Оксана Кісь, Кость Королишин, Ігор Косик, Олег Купчинський, Євген Наконечний, Роман Осташ, Олег Павлишин, Ігор Підкова, Ева Рудницька, Вікторія та Остап

Середа, Ігор Чорновол, Богдан Якимович, Богдан Янишин привернули мою увагу до деяких важливих публікацій.

У пошуках нових документальних матеріалів мені допомагали Мирослава Дядюк, Галина Сварник, Марта Сенів, Надія Франко у Львові, Галина Бурлака, Ігор Гирич, Алла Діба, Віктор Дудко, Степан Захаркін у Києві, Іскра Шварц у Відні, Яцек Пурхля у Кракові, брат-монах чину оо. Василян Петро та Ева Рудницька у Варшаві, Левко Чабан у Нью-Йорку, Ксенія Кебузинська у Кембриджі (Масачусетс).

Під час праці над книжкою я користав з домашньої бібліотеки Оксани та Миколи Маслюхів та гостинности Катерини Смаглій у Києві, Миколи Галіва у Нью-Йорку, Юрка Королишина у Варшаві, Ярини Будрок у Кембриджі та Клавдії Ердгайм у Відні.

Окремі розділи книжки читали й коментували Ірина Вушко, Олена Гузар, Михайл Дмитрієв, Микола Крикун, Алексей Міллер, Франк Сисин, Мацей Яновський. Увесь текст перед друком прочитала Оксана Дмитерко. Вона, а також Марія та Мирослава Мечержак допомогли комп'ютерним набором тексту та роботою над додатками.

Мій син Йосип разом зі своїми товаришами Мар'яною Похмурською, Володимиром Боднаром, Тарасом Маслюхом допомогли в упорядкуванні матеріялу та укладанні таблиць.

У роботі над остаточним варіантом тексту мені дуже допомогло спілкування зі студентами Львівського національного університету імені Івана Франка та Українського Католицького Університету, які прослухали курс на підставі цієї книжки, у першу чергу – з Оксаною Бірковою, Інною Залуцькою, Назаром Кісем, Данилом Судином, Сергієм Терещенком.

Велику допомогу на всіх стадіях роботи над книжкою – від виявлення окремих публікацій та архівних матеріалів до укладання покажчиків – надав Тарас Романюк.

Віктор Янко допоміг знайти додаткові кошти для публікації книжки.

Щира подяка належиться працівникам видавництва «Критика» Вадиму Дивничу, Миколі Климчуку, Тамарі Масленниковій, Андрієві Мокроусову, Майї Притикіній та Ярині Цимбал.

Джерелами постійної інспірації та моральної підтримки були ректор Українського Католицького Університету о. Борис Гудзяк і моя дружина Олена Джеджора.

Кожна з цих осіб причинилися до тих місць у книжці, які можуть сподобатися читачам. Відповідальність за слабші місця я несуч сам один.